

Ivo de Figueiredo

Etterkrigsoppgjøret som historisk problem

Ved rettsoppgjøret etter krigen ble nesten 49 000 nordmenn dømt ved norske domstoler, mens over 92 000 ble etterforsket for den etter manges mening alvorligste anklagen en samfunnsborger kan utsettes for – landsforræderi. Det samme oppgjøret stilte rettsapparatet foran dets største utfordring noensinne, det brakte dødsstraffen tilbake, og var alt i alt en enorm moralsk og samfunnsmessig belastning. Alt dette uten at ettertidens historikere og jurister har fattet synderlig interesse. Hvordan har dette vært mulig?¹

Det glemte oppgjøret

Selv om det ikke har manglet debatt om oppgjøret etter krigen, har de færreste funnet det bryet verdt å underlegge oppgjøret en omfattende analyse. Gapet mellom oppgjørets samfunnsmessige betydning og forskernes interesse, mellom virkelighet og vitenskap, er mildt sagt påfallende. Innstillingen fra det offentlige utvalget som skulle undersøke gjennomføringen av rettsoppgjøret på sekstitallet, var mest av alt en kvantitativ og refere-

rende presentasjon – et kjærkomment grunnlag for forskningen, men heller ikke noe mer.² Først i 1979 ble det publisert et faglig arbeid som tar for seg oppgjøret i bredde og dybde. I *Det vanskelige oppgjøret* gjennomgår Johs. Andenæs, som selv var deltaker i oppgjøret, hele prosessen fra planlegging til slutføring.³ Framstillingen er gjennomgående preget av problematisering og ulike synsmåter, og Andenæs tar også opp den kritikken oppgjøret er møtt med av andre.

Etter Andenæs har ingen forsøkt å underlegge oppgjøret en bred og systematisk analyse. En parallell til Ditlev Tamms doktoravhandling om det danske rettsoppgjøret, har glimret med sitt fravær her hjemme.⁴ Først de siste årene har enkelte forskere kastet friske øyne på oppgjøret. Blant disse er Stein Ugelvik Larsen, som har skrevet to komparative studier i denne sammenhengen. Den ene av disse presenterer og problematiserer det norske oppgjøret for et internasjonalt publikum, mens den andre har som mål å se oppgjøret i lys av overgangen mellom krig og fred – som en «elitestyrt» gjeninnføring av demokrati-⁵ Ellers har Hans Fredrik Dahl plassert

rettsoppgjøret i norsk idéhistorisk kontekst, med spesiell vekt på dødsstraffen,⁶ Dag Ellingsen har skrevet om det økonomiske oppgjøret,⁷ mens Baard Borge har vært opptatt av forskjellige former for sosiale konsekvenser av rettsoppgjøret.⁸

Tendensen i litteraturen er klar. Fra *Om landssvikoppgjørets* nøytrale og statistiske preg, er det et langt skritt til Andenæs' vilje til kritisk analyse og problematisering av oppgjørets mange sider. Balansert og velfundert som den er, preges boka like fullt av forfatterens aktørperspektiv – noe han også vedkjenner seg. Og mens viljen til problematisering er tilstede, er også lojaliteten til oppgjøret og dets arkitekter det. Hos Ugelvik Larsen, Borge og andre er denne lojaliteten fraværende, og dermed viljen til å blottlegge emnet og forfølge problemstillingene større. Som en samlet vurdering kan vi si at litteraturen om oppgjøret er på riktig vei, men at den som helhet mest må regnes som et fundament for videre forskning. Fortsatt er Andenæs' bok den eneste omfattende framstilling av oppgjøret, og dermed det viktigste referansepunktet for forskningen.

Oppgjørets fem former

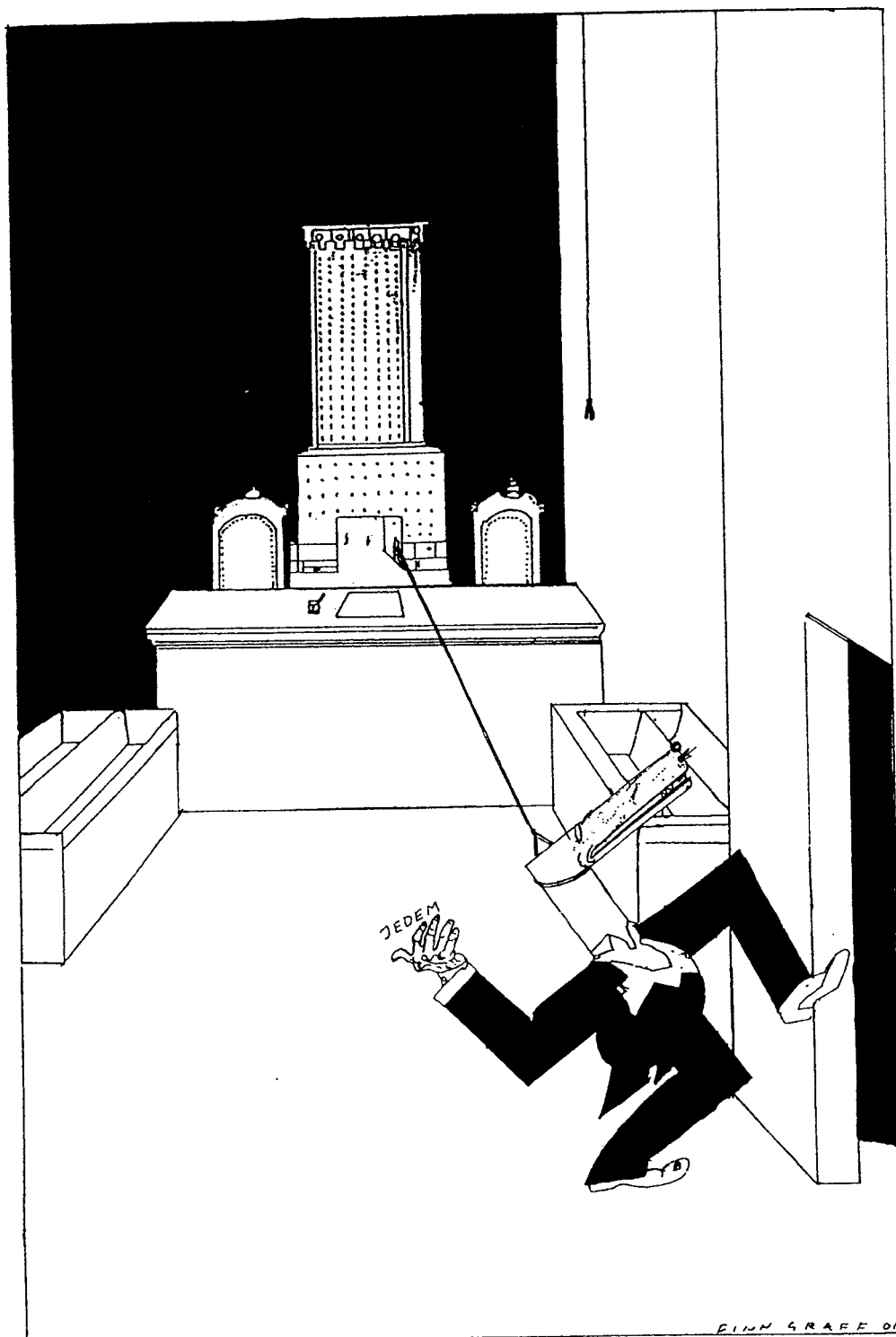
Oppgjøret etter krigen hadde mange sider, og hvilke sider vi velger å skille ut, avhenger av hvilke kriterier vi legger til grunn.⁹ Dersom vi går ut fra hvilke aktører (personer, institusjoner) og hvilke kanaler (virkemidler) oppgjøret utgikk fra, er det naturlig å regne med fem former for oppgjør:

For det første har vi det *rettslige oppgjøret*, det som foregikk etter lover og paragrafer og som ble gjennomført av de dertil hørende institusjoner, fra lovgiver via politi og påtalemyndighet til domstolene. Dette oppgjøret omfatter det egentlige rettsoppgjøret, prosessen der nesten 49 000 nordmenn ble dømt eller ved-

tok forelegg i norske rettssaler i årene fra 1945 til 1951. Videre kan vi regne med utrenskningen (Sauberung) av offentlige tjenestemenn, som ikke nødvendigvis tok form av straffesak, men som like fullt var fundert i lover og anordninger.¹⁰ Dette oppgjøret var det som uten sammenligning fikk størst samfunnsmessige konsekvenser.

Dernest kan vi snakke om det *historiske oppgjøret*. Med det siktes til den offentlige kommisjonen som undersøkte statsmaktene, Administrasjonsrådet og de sivile og militære myndighetenes forhold før og etter 9. april. En slik undersøkelse var blitt etterlyst i Fellesprogrammet, og i august 1945 ble Undersøkelseskommisjonen av 1945 nedsatt ved kongelig resolusjon. Allerede høsten 1946 forelå den sivile delen av innstillingen, mens den militære først ble sluppet i 1979.¹¹ Der rettsoppgjøret favnet hele samfunnet, ble dette oppgjøret altså rettet inn mot samfunnsmaktene. Og det var et historisk, ikke et juridisk oppgjør. Det innebar ikke at de personer og institusjoner som ble undersøkt, ikke kunne stilles for retten – en del av kommisjonens oppgave var også å vurdere grunnlaget for riksrett. Men Undersøkelseskommisjonen hadde et videre siktemål. Den skulle bringe klarhet i hva som egentlig hadde skjedd, og slik den tolket sitt mandat, også vurdere handlingene til politikere, dommere, offiserer og andre ledende nordmenn i krigens første, kritiske fase.

Slik ble Undersøkelseskommisjonen en historisk domstol. Og for denne domstolen gjelder som kjent ikke budet om at tiltalte er uskyldig inntil det motsatte er bevist. Den historiske dommeren kan tillate seg å drøfte, veie, nyansere og spekulere – slik innstillingens forfattere også gjorde. Dermed førte innstillingen uvegerlig til sterke reaksjoner og debatt; Stortingets presidentskap fikk sågar laget sin egen motinnstilling til forsvar for

sine handlinger sommeren 1940.¹² I et større tidsperspektiv må vi se innstillingen og debatten rundt den som et viktig ledd i etableringen av konsensus i den historiske forståelsen av krigstiden, og som et slags offentlighetens stempel på denne.

Til sammen utgjør det rettslige og historiske oppgjøret det vi kan kalle det *offisielle oppgjøret*. Men oppgjørets omfang stanser ikke her. Som et tredje oppgjør kan vi sette det *usynlige oppgjøret*, eller de sosiale sanksjonene som ble satt inn på arbeidsplassene, i skoleverket og nabolaget.¹³ For mange har kanskje de sosiale sanksjonene vært den tyngste straffen, og dette oppgjøret vil neppe helt avsluttes før den siste av deltakerne er borte. Alt tyder på at rettsoppgjørets arkitekter forregnet seg da de antok at en bestemt og hard reaksjon ville gjøre det lettere for de landssvikdømte å gjenvinne respekten i samfunnet på sikt. Snarere var det vel slik at den sosiale straffen fortsatte der rettsapparatet slapp. Som Baard Borge har argumentert for, er det også trolig at formen rettsoppgjøret tok, fikk konsekvenser for den sosiale dommen. Ved å bli stemplet med den følelsesmessig ladede betegnelsen «landssvikere» (i stedet for f.eks. «opprørere»), ble den sosiale stigmatiseringen hardere og varigere enn mange hadde ønsket.¹⁴

En oppgjørsform som lå i forlengelsen av det usynlige oppgjøret, var den formaliserte utrenskningen som foregikk i organisasjoner, partier og næringsliv. I tillegg til den sosiale utfrysningen, ble det mange steder innledet *interne oppgjør* mot dem man mente hadde sviktet under krigen – og det gjaldt ikke nødvendigvis bare dem som fikk en landssvikdom over seg. Typisk er Arbeiderpartiets domsnemnd, LOs granskingskomité og «æresretten» i Norsk Presseforbund.¹⁵ Denne fjerde oppgjørsformen var på sett og vis en blan-

dingsform; på den ene side representerte de interne oppgjørene en privat pendant til det offentlige rettsoppgjøret, på den annen side må de oppfattes som en forlengelse av det sosiale oppgjørets behov for å skille ut de «unasjonale» elementene blant egne rekker.¹⁶

I aviser, tidsskrift, pamfletter og bøker foregikk det også et annet oppgjør etter krigen, et oppgjør som rettet seg utad mot offentligheten. Det *offentlige oppgjøret*, eller den offentlige debatten, utgjør oppgjørets femte og siste aspekt. Ethvert arbeid om rettsoppgjøret vil omfatte kildemateriale fra presse og bokutgivelser, men så langt er det gjort svært lite systematisk forskning på den offentlige debatten om landssvikoppgjøret.¹⁷ Det offentlige oppgjøret har to sider, som samtidig reflekterer to sider ved den litterære offentligheten som sådan. På den ene siden er denne offentligheten åpen og i prinsippet tilgjengelig for alle. Det innebærer at alle parter kan komme til orde, og det er også her vi først og fremst vil finne forsvarsargumentene til den anklagede parten. De apologetiske bøkene, pamflettene og avisinnleggene er legio, og utgjør en egen underskog i krigs- og oppgjørslitteraturen.¹⁸ Men like mye som den er fri, er den litterære offentligheten også en kampgrunn der makten rår. I virkeligheten kom de landssvikdømte bare unntaksvis og først etter mange år til orde gjennom etablerte forlag og aviser. Dermed var de henvist til å gi uttrykk for sine meninger på egne forlag og gjennom egne aviser.¹⁹

Som opinionsdannere var avisene tunge aktører, og den innflytelsen de hadde, kunne kanaliseres to veier: mot samfunnets beslutningstakere og mot den lesende allmennheten. Med andre ord utgjorde den offentlige debatten en viktig påvirkning på det offisielle og det sosiale oppgjøret.

Et politisk oppgjør?

Hadde man, i tillegg til disse fem, også et politisk oppgjør i Norge etter krigen? Så langt har dette spørsmålet vært diskutert i heller snever forstand, som et spørsmål om hvorvidt Norge tok et offisielt oppgjør med nazismen som ideologi og politisk bevegelse.²⁰ I alle de europeiske krigsoppgjørene var det et avveiningsspørsmål om man skulle legge seg på et ideologisk oppgjør eller et oppgjør med forbrytelser mot nasjonen.²¹ For Norges del er svaret i og for seg enkelt. Ingen nordmenn ble dømt for sine meningers skyld, men for å ha forbrutt seg mot konkrete strafferegler om bistand til fienden i krig og forsøk på å omstyrte det legale styret i landet.

Når det er sagt, er det verdt å merke seg at rettsoppgjøret rent *de facto* rammet et hvert tenkelig organisasjonsmessig uttrykk for nazismen, og at oppgjøret som helhet diskrediterte den historiske nazismen en gang for alle som politisk bevegelse i Europa.²² Dette gjaldt ikke minst her hjemme, hvor landssvikerne i så stor grad ble identifisert med det nasjonalsosialistiske partiet at det ideologiske og det nasjonale oppgjøret i praksis var to alen av samme stykke. I denne forstand kan vi si at man foretok et oppgjør med nazismen i Norge etter krigen.

Mer fruktbart, og langt vanskeligere å besvare, er spørsmålet om det offisielle oppgjøret generelt, og rettsoppgjøret spesielt, fikk preg av politiske føringer.²³ Hadde med andre ord oppgjøret en politisk agenda, som også fikk konsekvenser for de rettslige vurderingene? I denne sammenhengen må vi ha det klart for oss at rett verken skapes eller utøves i et samfunnsmessig vakuum, og i særdeleshet ikke når vi står overfor et tilfelle som det norske rettsoppgjøret etter 1945. Her kunne man ikke engang benytte seg av et eksisterende lovverk, men så seg nødt til å støtte seg til lover som var vokst fram av

den opphetede situasjonen selv – en situasjon der alle parter var involvert som aktører.

Dersom vi vil søke etter politiske føringer, må vi først identifisere hvilke grupper og interesser som påvirket eller ønsket å påvirke rettsoppgjøret. Dette bildet er komplisert, og for å lette oversikten kan vi skille ut tre plan der påvirkning fant sted. Det første er selve det alminnelige *grunnlaget* for hva slags oppgjør man skulle ha. Her kunne alle som hadde en stemme i prinsippet påvirke, selv om noen selvsagt hadde sterkere stemmer enn andre.²⁴ Dette koret av stemmer spenner fra regjeringen, Hjemmefronten, avisredaksjoner, partier, kirken og taleføre enkeltmennesker som Paal Berg, Eivind Berggrav og Johan Scharffenberg, til menigmanns innlegg i lokalavisene og de landssvikdømtes egne forsvarsskrifter. Summen av alle disse stemmene kan vi kalle «folkeopinionen» eller «den alminnelige rettsoppfatning», som dannet den moralske konteksten oppgjørets arkitekter var opptatt av å tolke og handle i overensstemmelse med.

Dermed er vi over på det andre og det tredje planet: *planleggingen og gjennomføringen* av rettsoppgjøret, som henger nøye sammen. Det er alminnelig kjent at lovgrunnlaget og planene for gjennomføringen av oppgjøret ble utformet i samspill mellom London-regjeringen og Hjemmefrontens ledelse – et samspill som innebar visse motsetninger i syn. Thomas Chr. Wyllers klassiske studie av den politiske restitusjonen sommeren 1945, tar for seg maktkampen mellom regjering, Hjemmefront og stortingspolitikere, men går ikke inn på denne maktkampens innvirkning på rettsoppgjøret.²⁵ Det gjør derimot Stein Ugelvik Larsen og Baard Borge. Sistnevnte hevder at motstandsbevegelsen i Norge hadde større innflytelse på rettsoppgjøret enn tilfellet var i land som Nederland og Danmark.²⁶

Karakteristisk for planleggingen av det norske rettsoppgjøret, var at det meste foregikk bak lukkede dører og med få aktører, i første rekke Londonregjeringen og Hjemmefrontens ledelse. Når det kom til gjennomføringen, ble dørene åpnet også for andre aktører, selv om altså retningslinjene i stor grad var trukket opp på forhånd. I gjennomføringsfasen finner vi de sentrale aktørene i storting og regjering, i rettsapparatet og indirekte også Hjemmefrontens menn, hvor av mange hadde inntatt sentrale posisjoner i politikken og rettsapparatet.²⁷ I tillegg kommer den alminnelige og faglige opinionen som søkte å påvirke oppgjørets gang; ikke minst gjelder dette de juridiske ekspertene, som not stor tillit hos politikerne.²⁸ Fra alle hold ble oppgjøret påvirket ut fra motiver som ikke bare var rettslige, men politiske i vid forstand.

Oppgjøret som overgangsprosess

Når vi så har slått fast at oppgjøret gjenspeilte en maktkamp, og videre identifiserte sentrale aktører i denne kampen, gjenstår det å klargjøre *hva man faktisk kjempet om*. En undersøkelse av oppgjøret vil selvsagt måtte gå enhver aktør og ethvert motiv nærmere i sømmene. I vår sammenheng er det tilstrekkelig å klargjøre de overgripende linjene.

For det første må vi se oppgjøret som en avspeiling av en maktkamp som fant sted under okkupasjonen, med ettervirkninger under selve oppgjøret. Denne kampen sto om det vi kan kalle *den nasjonale legitimitet*. I en krig mellom nasjoner, og mellom motstandsbevegelse og kollaboratører, vil nasjonen mer enn noe annet være den sentrale referensielle enheten. Under krigen baserte alle aktive grupper seg på en eller annen hen-

visning til «folkets» eller «nasjonens» interesser. Det gjaldt Nasjonal Samling, Administrasjonsrådsretsen, det gjenværende Stortinget, eksilregjeringen og etter hvert kommunistene og Hjemmefronten. Kampen om nasjonal legitimitet – om hvem som var nasjonens rettmessige bærere – kan oppfattes som en prosess i flere faser: først den kampen som foregikk under krigen, dernest fortsettelsen av kampen under overgangsfasen (oppgjøret), med utgangspunkt i krigens utfall. Til sist må vi legge an et lengre tidsperspektiv og vurdere hvilken betydning den historiske forståelsen av krig og oppgjør har fått for ettertidens nasjonale legitimitet og, i dypere forstand, den nasjonale identitet.²⁹

Parallelt med den væpnede kampen foregikk altså en ideologisk kamp om nasjonal legitimitet, og rettsoppgjøret må på denne bakgrunnen sees som et resultat både av den militære og den ideologiske kampen. Den store taperen i begge herseender var Nasjonal Samling. Men hvem var vinnerne? Nygaardsvolds regjering, kretsen rundt Administrasjonsrådet og det gjenværende Stortinget tilhørte unektelig vinner siden i 1945. Men ideologisk sto de svakt på grunn av samarbeidsviljen sommeren 1940 og, for regjeringens del, den militære fadesen under forspillet til den tyske invasjonen. Dermed sto de også svakt ved utformingen av oppgjøret og konsolideringen av samfunnsmakten etter krigen. Kommunistene tilhørte også vinner siden, men deres ideologiske bånd til Sovjet overskygget snart den nasjonale legitimiteten de hadde opparbeidet under krigen.³⁰

Dermed står vi igjen med Hjemmefronten og de legitime myndighetene, som ikke hadde kompromittert seg under krigen. Den første av disse hadde en reell maktposisjon i 1945, og sto også høyt i folks anseelse. Men heller ikke Hjemmefronten kom gjennom krigen uten ideologiske skrammer. Hjemme-

frontens regjeringskandidat, Paal Berg, hadde selv vært en sentral samarbeidsmann under Riksrådsforhandlingene sommeren 1940. I tillegg virket de interne motsetningene svekkende på Hjemmefrontens legitimitet. I løpet av krigen vokste det fram en opposisjon som reagerte på kretsens politiske utspill mot storting og regjering i forbindelse med overgangsordningen etter krigen. Menn som Trygve Nilsen og Edmund Haug anklaget Hjemmefrontens ledelse rett ut for antidemokratiske og diktatoriske tilbøyeligheter. Lignende anklager kom fra den kommunistiske opposisjonen, selv om kritikken her i hovedsak gikk på strategi og organisasjon.³¹ Og viktigst: Hjemmefronten savnet ethvert legalt fundament for å opprettholde maktposisjonen etter krigens slutt.

Tilbake sto da de «rene» politikerne og det partiet som maktet å mobilisere raskt under maktkampen sommeren 1945. I klartekst betydde dette Arbeiderpartiet, under ledelse av Einar Gerhardsen. Dette var krigens absolutte seierherrer i såvel ideologisk som maktpolitisk forstand.

Kampen om den nasjonale legitimitet nedfelte seg i rettsoppgjøret, men kommer kanskje tydeligst fram i det historiske oppgjøret. Undersøkelseskommisjonens innstilling er jo en gjennomgående vurdering av krigstidens aktører med den nasjonale legitimitet som parameter. Hvordan skal vi tolke kommisjonens arbeid i dens politiske kontekst, og hvilken status fikk innstillingen for etterkrigstidens oppfatning av de aktuelle aktørenes handlinger under krigen? Her mangler vi fortsatt grundigere forskning. Spesielt interessant er det omfattende arkivet etter kommisjonen, som i dag befinner seg på Riksarkivet. Her kan vi følge såvel kommisjonens arbeid som kommentarene og innvendingene fra de berørte partene. Med til bildet hører

også de mange avisinnleggene, pamflettene og bøkene som ble publisert.³²

Men kampen om nasjonal legitimitet var ikke et endelig mål i seg selv. I en større sammenheng inngikk denne kampen i *etterkrigssamfunnets prosess mot konsolidering og nasjonal integrasjon*. Denne prosessen kan også betegnes som en overgangsprosess fra krigstidens autoritære regime og dens anonyme motpart: motstanden, til det nye demokratiet som fant fotfeste etter fredsslutningen. Internasjonalt inngår studiet av slike overgangsprosesser i feltet «Transitional Justice», som tar for seg de politiske prosessene fra de autoritære regimenes sammenbrudd til stabiliseringen av demokratiene, og der «justice» peker hen mot den moralske, politiske og eventuelt rettslige prosessen det nye regimet retter mot det gamle i form av rettsforfølgelse, restitusjon, rehabilitering, sannhetssøken etc.³³

Stein Ugelvik Larsen tar utgangspunkt i en slik overgangsteori når han setter etterkrigsoppgjøret inn i et større bilde av en elitestyrt overgang fra krig til fred, der «pakten» mellom Hjemmefronten og Arbeiderpartiet legger klare føringer på utformingen av oppgjøret – i den grad at rettsoppgjøret kan sies å ha hatt en instrumentell funksjon i den politiske konsolideringen av landet.³⁴ Slik Ugelvik Larsen ser det, var insisteringen på at oppgjøret skulle ha et rettslig preg dypest sett fundert i politiske overveielser; gjennom et rettsoppgjør ville man befeste den politiske statsmakten og vise at den kunne fungere effektivt. Ja, han går så langt som til å hevde at oppgjøret i Norge var «kanskje i større grad et politisk oppgjør enn et rettsoppgjør, selv om det ble ført for domstoler».³⁵

Når et slikt utsagn kan virke urovekkende på en norsk offentlighet, kommer det av at forholdet mellom de politiske og juridiske dimensjonene ved oppgjøret fortsatt er uklart. Ikke fordi det behø-

ver å være noen motsetning mellom disse to; det avgjørende valget av en legalistisk oppgjørsform i Norge var jo i seg selv et politisk valg, i dypeste forstand. Men navnet fanger. Etableringen av «rettsoppgjør»-betegnelsen har langt på vei tilslørt de politiske aspektene ved oppgjøret – derfor har Ugelvik Larsens formulering antagelig et provoserende potensiale. Alt i alt er forholdet mellom jus og politikk i det norske etterkrigsoppgjøret en av de helt sentrale problemstillingene som gjenstår for forskningen.

Kampen om den nasjonale legitimitet og overgangsprosessen fra diktatur til demokrati har et naturlig komparativt potensiale. I alle okkuperte land foregikk det en kamp om legitimitet mellom lovlige myndigheter, kollaborasjonsregimer, motstandsbevegelse og andre aktører, en kamp som ble ført både med ord og våpen. I alle tilfeller fikk også denne kampen konsekvenser for etterkrigsoppgjørenes karakter, avhengig av de enkelte landenes ulike okkupasjons erfaringer.³⁶ Teorier om Transitional Justice er anvendt på et vidt empirisk felt. Her hører ikke bare oppgjørene i de okkuperte landene etter den annen verdenskrig hjemme, men også overgangen fra diktatur til demokrati i Hellas, Portugal og Spania på syttitallet, tilsvarende overganger i Latin-Amerika på åttitallet og senere i Sør-Afrika, Nord-Korea og østblokklandene. For Norges del er det nærliggende å tenke seg en sammenligning med etterkrigsoppgjørene i Danmark og Nederland.

Oppgjøret og dets aktører – et studium verd?

Så langt har vi sirklet rundt det norske etterkrigsoppgjøret, vi har fått noen kategorier og et sett begreper å forholde oss til, noen redskaper å bruke. Fortsatt

gjenstår det å bestige fjellet, gå løs på det omfattende, sammensatte og kilderike oppgjøret, analysere dets komponenter og virkende krefter, og føye det hele inn i den brede samfunnshistorien fra mellomkrigstiden gjennom krigen til vår egen tid. Det bør neppe overraske noen at dette tiltaket sprenger rammene her. Men kan vi i det minste antyde hvor vi skal ta fatt, hvilke framspring vi skal velge for å spenne ifra?

Jeg tror vi kommer et godt stykke på vei om vi griper til etterkrigsoppgjørets aktører og ser nærmere på deres ulike agendaer. Dette er selvsagt en farlig øvelse; er det riktig å vende seg mot de enkelte aktører for å belyse en bred samfunnsmessig prosess som det norske etterkrigsoppgjøret? Vel, oppgjøret ble faktisk utformet av få menn i lukkede rom, og selv om flere kom til under gjennomføringen, var det fortsatt et knippe mennesker som håndterte de viktigste trådene. Gjennom aktørene kan vi så utlede deres agendaer, og slik kaste lys over de større krefter som virket bak. Aktørene representerer for det første ulike grupper og institusjoner under og etter krigen. Vi kan skille mellom hjemmefront og utefront, et erfaringskille som var blant de mest signifikante for holdningen til okkupasjon og oppgjør under og delvis etter okkupasjonen. Inndelingen kan fortsettes ytterligere etter hvem som representerte det gamle og det nye storting, de tre regjeringene (eksil-, samarbeids- og arbeiderpartiregjeringen), de ulike partiene, fangefellesskapet på Grini, Administrasjonsrådet, Hjemmefrontens ledersjikt, rettsapparatet etc.

For det andre befant de fleste aktørene seg innenfor jurist-, politiker- og historikerstanden – en troika av profesjoner som fikk avgjørende innflytelse på oppgjøret. Disse profesjonene gjenspeiler ulike *systemer* av tradisjon, ideologi og tenkesett; politikerne det politiske systemet, juristene rettssystemet og retts-

tenkningen og historikerne sin historiefaglige disiplin. I krysningsfeltet mellom disse var det oppjøret ble utformet.

Historikerne deltok i oppjøret ved å tilveiebringe det historiske grunnlaget for det offisielle oppjøret, først og fremst i forbindelse med Undersøkelseskommissjonen. Tenk hvilken dramatik som lå i dette internt i historikermiljøet; historikerne Sverre Steen og Arne Bergsgård stilte den gamle nestor Halvdan Koht for historiens domstol! Bernt Hagtvet har treffende påpekt hvordan norsk historieskrivning ofte har vært «politikk med andre midler», der historikerne gjennom årene har inngått som en del av et nasjonsbyggende prosjekt.³⁷ Det er nok å nevne Ernst Sars – og selvsagt Koht selv. Dersom det er riktig at etterkrigsoppgjøret var en del av en integrerende nasjonal prosess, hva var så historikerens bidrag, og hvordan bidro de? Spørsmålet er stilt tidligere, men bare i liten grad undersøkt. Øystein Sørensen tok emnet opp i sin prøveforelesning for doktorgraden i 1989.³⁸ Dette ble startskuddet for en «norsk historikerstrid» om okkupasjonshistorien, som tok slik av at den overdøvet det faktum at Sørensens forelesning ikke ble fulgt opp av noen videre forskning omkring nettopp dette, okkupasjonshistorikerens rolle som nasjonsbyggere.³⁹ Etnologen Anne Eriksens lille bok *Det var noe annet under krigen* tar riktignok for seg krigen som kollektivt minne, men lider under den svakheten at hun ikke makter å skille ut historiefaget fra andre typer kunnskapsproduksjon og -forvaltning om krigen. Tvert imot forenkler og fortegner hun det spesifikke historiefaglige bidraget til det hun kaller den mytiske fortellingen om krigen.⁴⁰ Historikerens rolle i selve oppjøret berører hun ikke, mens Sørensen bare gjør det kursorisk.

Det er nok av problemstillinger å gripe fatt i her. Hvor går grensen mellom

historisk fortolkning og rettslig bevisføring? Hvordan foregikk etableringen av den historiske fortolkningen rent faktisk, hvilke føringer fantes det, hvilke dissenser oppsto? Undersøkelseskommissjonens arkiv er fullt av brev og henvendelser fra de berørte parter som viser noe av den prosessen som lå til grunn for kommisjonens innstilling – som i alle fall et stykke på vei var historieskrivning drevet fram av forhandlinger.

På samme måte overlapper de andre systemene, det politiske og juridiske, hverandre. Nå er jo disse systemene knyttet til hverandre i utgangspunktet. Lovskapingen foregår jo i Stortinget, lovanvendelsen i rettsapparatet. Hvis vi ser bort fra den omstridte prøvingsretten, setter vår forfatning et prinsipielt skille mellom disse to. Men ser vi nærmere etter, er skottene likevel ikke vanntette. Jeg har allerede påpekt at rett verken skapes eller utøves i et samfunnsmessig vakuum, og slett ikke under de opphetede omstendighetene rundt oppjøret. Hvis det er riktig, som biskop Eivind Berggrav hevdet våren 1945, at det forestående oppjøret var en helt unik situasjon der «folket på samme tid (er) den forurettede, den anklagende og den dømmende» part – hvordan lot det seg da gjøre å opprettholde en rettslig autonomi versus det politiske systemet?⁴¹ Politikerne skal jo gi uttrykk for «folkeviljen», mens rettsapparatet dels er bundet av sine egne rettslige normer, dels forholder det seg til ikke-rettslige normer som rettferdighet, samfunnsnytte og, mer generelt, den «allmenne rettsfølelsen». Hvor går skillet mellom folkeviljen og den allmenne rettsfølelsen? Og hvor går grensen mellom samfunnsnytte som rettslig begrunnelse og samfunnsnytte som politisk målsetting? For både lovskapere og lovanvendere må vi tro at oppjøret bød på en real utfordring til å balansere mellom kort- og langsiktige politiske hensyn og mer etablerte rettstradisjoner og

-oppfatninger, der såvel rettslige som ikke-rettslige normer spilte inn.

Videre må vi legge til det menneskelige aspektet. Jens Arup Seip har fortalt oss at dommerne i lovtolkningen har et handlingsrom som godt kan kalles politisk.⁴² Hvordan ble dette handlingsrommet benyttet under oppgjøret? Grensen mellom det politiske og rettslige system tilsløres ytterligere under oppgjøret ved at jurister ble tillagt stor autoritet som ekspertise for stortingspolitikkerne; med andre ord fikk juridisk tenkemåte og juristene som profesjon en viss innflytelse på prosessen bak lovsikapingen som gikk «utenpå» det konstitusjonelle systemet. I en langvarig prosess som etterkrigsoppjøret, der lover og rettspraksis ble skapt underveis, oppsto også naturlig en sirkeleffekt der lovsikaperne la grunn for rettsapparatets anvendelse, som igjen avfødte en praksis (og visse normer) som atter igjen virket tilbake på lovsikaperne i Stortinget. Alt mens begge institusjoner forholdt seg til folkeopinionen og den allmenne rettsfølelsen, eller rettere sagt: til de autoritative tolkningene av disse.

Føyer vi så sammen de ulike institusjonene og grupperinger av aktører på den ene siden, og de ulike profesjonene og deres «systemer» på den andre siden, sitter vi igjen med et salig sammenvev av personer og posisjoner. Karakteristisk for oppgjøret var at få personer satt med flere posisjoner, eller beveget seg raskt mellom dem. Tenk bare på Erik Solem, Sven Arntzen og Jens Chr. Hauge, som alle var med i Hjemmefrontens lovutvalg som forberedte oppgjøret under krigen, for så å gå inn i rettsoppjøret som henholdsvis lagmann, riksadvokat og direktør for Erstatningsdirektoratet etter krigen. Kombinasjonen jurist, politiker og motstandsmann gikk igjen hos flere, og i den lange etterkrigstiden bidro de også til historieskrivningen gjennom sine memoarer og dokumentarbøker.⁴³ De egentlige historikerne befant seg på sin

side stort sett utenfor aktiv politikk, men flere var til gjengjeld aktive motstandsfolk. Disse eksemplene – flere kunne nevnes – taler igjen for å velge aktørene som inngangsportal til det komplekse oppgjøret, i det minste for å tillegge aktører og intensjonale forklaringer en stor vekt.

Så la oss avslutningsvis forsøke å svare på det innledende spørsmålet: hvorfor har det vært slik at historikere og jurister har tatt så lett på en begivenhet av slike dimensjoner som etterkrigsoppjøret? Er det riktig, slik de landssvikdømte selv hevder, at oppgjøret var en «seierherrenes justis»? Og har den manglende viljen til problematisering vært en forlengelse av denne justisen? Nå er det sant som det er sagt, at betegnelsen «seierherrenes justis» rammer alt og ingenting; hvem skulle utøve justis, om ikke seierherrene?⁴⁴ Men likevel har tanken noe for seg. Det sier seg selv at hvis oppgjøret var en del av et nasjonsbyggende prosjekt, så ville en kritikk av oppgjøret kunne virke nedbrytende på denne prosessen. I så fall tilsier alt at vi i dag, snart seksti år etter krigens avslutning, trygt burde kunne legge oppgjøret under lupen uten å støte mot annet enn enkeltmenneskers moralske forargelse – for den finnes ennå.⁴⁵

Denne omkostningen må vi ta. Selv seierherrene kan vel tjene på å vite mer om hvorfor og hvordan de vant, like mye som taperne (og deres barn, som arvet skammen) vil ha alt å tjene på at deres livs tragedie blir tatt alvorlig og forsøkt forstått av storsamfunnet. I alle tilfeller er det trolig at en innsats for å trenge inn i den sentrale overgangsprosessen som dels reetablerte demokratiet, dels skapte et nytt demokratisk fundament på krigens ruiner, vil kunne øke vår innsikt i vårt eget norske samfunn av i dag. Dette får være en del av dagens nasjonsbyggende prosjekt.

Noter

- 1 Artikkelen er skrevet i tilknytning til Norges forskningsråds prosjekt «Å overkomme fortiden. Rettsoppgjøret etter 1945», ledet av professorene Hans Fredrik Dahl, Jon Elster, Stein Ugelvik Larsen og Øystein Sørensen, der artikkelforfatteren er engasjert som forsker.
- 2 Justis- og politidepartementet, *Om landssvikoppgjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*, Gjøvik 1962.
- 3 Andenæs, Johs., *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*, Oslo 1998 (1979).
- 4 Tamm, Ditlev, *Rettsoppgjøret etter besættelsen*, København 1984.
- 5 Larsen, Stein Ugelvik, «Rettsoppgjør i en elitestyrte overgang. Gjeninnføring av demokrati i Norge etter 1945», i Bård-Anders Andreassen & Elin Skaar (red.), *Forsoning eller rettferdighet? Om beskyttelse av menneskerettighetene gjennom sannhetskommisjoner og rettstribunaler*, Oslo 1998a; «The settlement with Quisling and his followers in Norway. Denazification as a legal – and a political – process», i Stein Ugelvik Larsen (ed.), *Modern Europe after Fascism: 1943–1980s*, Social Science Monographs; Boulder, Colo. 1998b. Se også hans artikkel, «How to Bring New Ideas on the Overall Understanding of the Rettsoppgjøret». Artikkel til internasjonal konferanse om det norske rettsoppgjøret i komparativt perspektiv, Goethe-instituttet i Bergen, 25.–26.11.1994.
- 6 Dahl, Hans Fredrik, *De store ideologienes tid*, i verket *Norsk idéhistorie*, bd. 5, Oslo 2001. Tidligere har han gått nærmere inn på dødsstraffen i «Dødsstraffen i Norge», i H. Takala & H. Tham, *Krig og moral. Kriminalitet og kontroll i Norden under andre verdenskrig*, Oslo 1987. Se også behandlingen av emnet i Andenæs 1998, s. 197 ff.
- 7 Ellingsen, Dag, *Krigsprofitorerne og rettsoppgjøret*, Oslo 1993.
- 8 Borge, Baard, *Krig, oppgjør og nasjonal konsensus. Etterkrigsoppgjørenes sosiale virkninger i Nederland, Danmark og Norge*, HIH skriftserie 15/1997, Harstad 1997; «Forsoningen som uteble. Norges oppgjør med landssvikene», i Andreassen 1998a (Borge 1998a); «Ein 'soziales Erdbeben' – Auswirkungen der Nachkriegsprozesse in Norwegen», i Winfried Garscha & Claudia Kuretsidis-Haider (Hrsg.), *Keine «Abrechnung». NS-Verbrechen, Justiz und Gesellschaft in Europa nach 1945*, Leipzig 1998b; *Fiendens barn? Kunnskapsstatus: Undersøkelse av noen sider ved norske myndigheters behandling av tysk-norske krigsbarn etter andre verdenskrig*, Norges forskningsråd 1999 (sammen med Lars Borgersrud); «Landssvikoppgjøret – eit 'sosialt jordskjelv'», i *Syn og Segn* 1/1997; «Naziengel på nasjonaldagen», i *Syn og Segn* 3/2000.
- 9 Med «oppgjør» menes sanksjoner mot personer og institusjoner som hadde vist sviktende nasjonal holdning under krigen. Positive oppgjør, som erstatning til krigens ofre etc., er ikke emnet her.
- 10 Reaksjonene mot offentlige tjenestemenn som hadde opptrådt unasjonalt ble først formulert i provisorisk anordning av 26. februar 1943, videre bearbeidet i provisorisk anordning av 20. november 1944 (tjenestemannsforordningen), nedfelt i lov av 19. juni 1946 (utrenskningsloven).
- 11 *Innstilling fra Undersøkelseskommisjonen av 1945*, utg. av Stortinget, Oslo 1946. Kommisjonen var ledet av høyesterettsadvokat Gustav Heiberg, og besto ellers av E.F. Eckhoff, Ole Hallesby, Arnold Holmboe, N. Thune og historikerne Arne Bergsgård og Sverre Steen. Den militære undersøkelseskommisjonens innstilling ble publisert i NOU 1979: 47, men var allerede blitt offentliggjort ulovlig året for.
- 12 Schjødt, Annæus, *Riksrådsforhandlingene i 1940. Fremstilling utarb. til Stortingets protokollkomité etter oppdrag fra de medlemmer av Stortingets Presidentskap av 1940 som var i Norge under okkupasjonen*, Oslo 1947.
- 13 Det er gjort få forsøk på å undersøke den sosiale dommen mot de landssvikdømte. Et bidrag er Georg Øvsthus. «Dom og oppreisning», i Rolf Danielsen & Stein Ugelvik Larsen, *Fra idé til dom*, Bergen 1976. Et innblikk i NS-barnas skolehverdag gjennom

- etterkrigstiden får vi i Ivo de Figueiredo. «Historie og moral. Okkupasjonsundervisningen i skolen», i Egil Borre Johnsen (red.), *Forbildets forbilder*, i serien *Norsk Sakprosa*, annen bok, Oslo 1996. Ellers står Baard Borge for den viktigste forskningen på dette feltet, jf. Borge 1997, 1998a, b og 2000. Borge er for tiden (høsten 2001) i gang med et doktorgradsarbeide om de sosiale følgene av oppgjørene i Norge, Danmark og Nederland. I tillegg til dette kommer selvsagt memoarene til landssvikerne og deres barn, eksempelvis Asgeir Oldens *Fodd skuldig*, Oslo 1988, og Eystein Eggens *Gutten fra Gimle*, Oslo 1993.
- 14 Borge 1998a, jf. Øystein Sørensens etterord i Andenæs 1998.
 - 15 DNA og LO: Tore Pryser, *Klassen og nasjonen (1935–1946)*, i *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*, bd. 4, Oslo 1988, s. 579. Avisene: Guri Hjeltnes, *Avisoppjøret etter 1945*, Oslo 1990, s. 68 ff.
 - 16 Ut fra denne definisjonen faller utrenskningen av offentlige tjenestemenn utenfor, idet denne var en konsekvens av offentlige lover og forordninger.
 - 17 Guri Hjeltnes har skrevet om dagspressens okkupasjonshistorie og det interne presseoppjøret etter 1945, men ellers foreligger bare Trond Reinaas' hovedoppgave om pressens rolle i oppjøret som helhet. Her følger han Aftenpostens, Arbeiderbladets, Dagbladets, Frihetens og Nationens holdninger til rettsoppjøret og ser også etter hvilke rettsstatlige syn avisene gir uttrykk for generelt, Hjeltnes 1990 og Trond Reinaas, *Isfront – silkefront? Oslopressen og holdninger til landssvikoppjøret 1945–1948*, hovedoppgave i historie, Trondheim 1980. Se også Ytringsfrihetskommisjonen, *Ytringsfriheten i Norge i det 20. århundre*, av Hans Fredrik Dahl & Henrik G. Bastiansen, *Særskilt vedlegg nr. 1 til Ytringsfrihetskommisjonens innstilling*, NOU 1999: 27, s. 69 ff.
 - 18 Innenfor prosjektet «Å overkomme fortiden. Rettsoppjøret etter 1945» foreligger det planer om å underlegge de dømtes forsvarsskrifter nærmere undersøkelse.
 - 19 Vilkårene for de landssvikdømtes ytringsfrihet er omtalt i Dahl & Bastiansen 1999, s. 69 ff.
 - 20 Jf. Andenæs 1998, s. 286 ff.
 - 21 Merkl, Peter M., «The Transition in the Occupied Western Countries», i Ugelvik Larsen 1998b, s. 1247 f.
 - 22 I denne formuleringen ligger det ellers at nynazismen og det generaliserte fascismebegrepet faller utenfor påstandens rammer.
 - 23 Det sier seg selv at politiske føringer må søkes i det offisielle oppjøret, primært rettsoppjøret, som jo var planlagt og utformet som et kollektivt, nasjonalt prosjekt med innspill fra mange hold. Til forskjell besto både det offentlige og det usynlige oppjøret av enkeltstående, politiske og moralske utsagn, i det siste tilfellet ikke engang nødvendigvis artikulert. Riktigst er det å betrakte det offentlige og det usynlige oppjøret som potensielle politiske føringer på det offisielle oppjøret, igjen primært rettsoppjøret, men i prinsippet også det historiske oppjøret.
 - 24 I dette ligger ingen implikasjon om at rettsoppjøret fullt og helt var «ute til høring». Selvsagt fantes det en kjerne av premisser som forelå før og uavhengig av krigserfaringen og selve rettsoppjøret, i gjeldende straffelov og rettspraksis. Like fullt ble det knyttet en stor grad av rettsskapende virksomhet til oppjøret, og rettsoppjøret ble generelt oppfattet som en unik begivenhet, der det måtte tas hensyn som pekte ut over alminnelig rettspraksis.
 - 25 Wyller, Thomas Chr., *Frigjøringspolitikk*, Oslo 1963.
 - 26 Borge 1998a, s. 217 ff.
 - 27 Jf. Jon Elster, «Coming to terms with the past. A framework for the study of justice in the transition to democracy», i *Archives europeennes de sociologie* 39/1998, s. 24 ff., 28 f. Elster nevner motstandsbevegelser, eksilmyndigheter, de politiske partier, utøvende myndigheter og folket gjennom referendum som de viktigste aktørene i utformingen av overgangsjustis generelt. Jeg vil mene at også rettsapparatet, presse og ulike pressgrupper hører med her. Dette fordi de ekstraordinære omstendighetene rundt overgangen fra krig til fred i Norge medførte en videre politisk sfære enn under normale tider.

- 28 Dette er tydelig hvis vi ser på utdragene fra stortingsdebattene om landssvikoppjøret som er trykket i *Om landssvikoppjøret 1962*.
- 29 Eriksen, Anne, *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*, Oslo 1995, jf. Claus Bryld & Anette Warring, *Besættelsestiden som kollektiv erindring*, Roskilde 1998. Disse bøkene er hovedarbeider på emnet krigstiden som kollektivt minne i henholdsvis Norge og Danmark, men retter liten oppmerksomhet mot selve oppjørets funksjon i dannelsen av dette minnet.
- 30 En sterkt delegitimiserende faktor var selvsagt NKPs anti-britiske og motstandspassive linje som fulgte av Hitler–Stalin-pakten inntil sommeren 1941. Og etter hvert som Sovjet seilte opp som den nye fiendenasjonen med den kalde krigen, kom de norske kommunistenes posisjon til å marginaliseres ytterligere.
- 31 Grimnes, Ole Kristian, *Hjemmefrontens ledelse*, Oslo 1977, s. 458 ff., se også Harald Berntsen, *I malstrømmen. Johan Nygaardsvold 1879–1952*, Oslo 1991, s. 649 ff.
- 32 Bl.a. Thomas Bonnevie, *Høyesterett og riksråd-forhandlingene*, Oslo 1947, C.J. Hambro, *Historisk supplement*, Oslo 1947, Victor Mogens, *Tyskerne, Quisling og vi andre*, Oslo 1945 og Schjødt 1947.
- 33 Et teoretisk fundament for «transitional justice» finner vi blant andre hos Neil J. Kritz, (ed.), *Transitional Justice. How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes*, bd. I–III, Washington 1995. Ellers er begrepet utdypet i Elster 1998 og Ugelvik Larsen 1998a.
- 34 Ugelvik Larsen 1998a, s. 254 ff.
- 35 Ugelvik Larsen 1998a, s. 270.
- 36 For tiden pågår et prosjekt i regi av European Science Foundation som har til hensikt å studere «the impact of national socialist and fascist rule» i Europa, der ett av målene er å undersøke «the war for legitimacy» i de okkuperte landene.
- 37 Hagtvet, Bernt, «Tvetydigheten i det moderne», i Erik Rudeng (red.), *Kunnskapsregimer. Debatten om De nasjonale strateger*, Oslo 1999, s. 39.
- 38 Sørensen, Øystein, «Forskningen om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver», i *Nytt Norsk Tidsskrift* 1/1989.
- 39 Figueiredo, Ivo de, «En norsk historikerstrid?», i *Nytt Norsk Tidsskrift* 4/1995.
- 40 Eriksen 1995; jf. Ivo de Figueiredos anmeldelse av boken i *Apollon* 2/1996.
- 41 Berggrav, Eivind, «Folkedommen mot NS», i *Kirke og kultur* 1/1945.
- 42 Seip, Jens Arup, «Den norske høyesterett som politisk organ», i *Tanke og handling i norsk historie*, Oslo 1968. På karakteristisk vis er Seip opptatt av dommerne som rasjonelle politiske aktører, og avviser tanken om dommernes sosiale herkomst som relevant for deres gjerning – et mer enn naivt standpunkt, etter min mening. Mer sans for de skjulte sosiale og psykologiske mekanismene bak dommernes avgjørelser finner vi hos Vilhelm Aubert, *Likhet og rett. Essays om forbrytelse og straff*, Oslo 1969, jf. Torstein Eckhoff & Nils Kristian Sundby, *Rettsystemer. Systemteoretisk innføring i rettsfilosofien*, Oslo 1976, s. 279 ff.
- 43 Feks. J. Andenæs, *Et liv blant paragrafer*, Oslo 1987; E. Berggrav, *Da kampen kom*, Oslo 1945; samme: *Front, fangenskap, flukt*, Oslo 1966; E. Gerhardsen, *Fellesskap i krig og fred. Erindringer 1940–45*, Oslo 1971; samme: *Samarbeid og strid. Erindringer 1945–55*, Oslo 1971; Paul Hartmann, *Bak fronten. Fra Oslo og London 1939–1945*, Oslo 1955; J.C. Hauge, *Rapport om mitt arbeid under okkupasjonen*, Oslo 1995 (og tidl. utg.); jf. hans bok *Frigjøringen*, Oslo 1970; J. Lyng, *Brytningsår. Erindringer 1923–1953*, Oslo 1972.
- 44 Andenæs 1998, s. 282.
- 45 Jf. høyesterettsadvokat Terje Herrems innlegg i VG 9.4.2001, der forfatteren med indignasjon aviser behovet for å ta rettsoppjøret opp til fornyet studium.